

ԱՐՁԱԿՈՒՆԻ ԹԱԳԱՌՈՐՆԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

ՎԱՂԱՐՇԱԿ

1. *Չորերդրամ*. W. Wroth-ը հրատարակելով *Պարթևական թագաւորների դրամները*, 1903 թ., մի խումբ արծաթ և պղինձ դրամներ չի կարողացել որոշել, թէ որ թագաւորին վերագրէ: Այդ դրամները բոլորն էլ կրում են ΑΡΣΑΚΟΥ—ԱՐՇԱԿԻ անունը. հետևաբար անկասկած է, որ դրանք պատկանում են Արշակունեան Արշակներին, բայց թէ որին, նա մնացել է անորոշ դրութիւն մէջ: Այս անորոշութիւնից ազատուելու համար դրամագէտը դրամներն անուանել է Period of Mithradates—Միհրդատեան շրջան և էլ առաջ չի կարողացել գնալ:

Այս դրամները Միհրդատեան շրջան անուանելու մեծ իրաւունք ունի պ. Wroth-ը, քանի որ դրանց վրայ նկատելի է Սելևկեան ΓΟΡ—173 թուականը, երբ թագաւորում էր Պարթև—Պասկական Միհրդատ Մեծը, այն հզօր Պարթևը, որ Սելևկեաններից ետ առաւ ամբողջ Պարսկաստանը մինչև Եփրատ գետը: Եւ քանի որ այդ դրամների վրայ դրօշմած պատկերը, որի շատ սքանչելի պահուած և անչափ գեղեցիկ քանդակուած օրինակները կան Բրիտանական Մուզէում, չէ կարողացել նմանեցնել Միհրդատ մեծին վերագրւած դրամներին, ուստի նախապատուութիւն է տուել դրանք Միհրդատեան շրջանի դրամներ անուանելով անցնելու:

Այս դրամները եթէ Միհրդատ Մեծինը չէ, հապա որքն պէտք է վերագրել, քանի որ այդ թուականին Արշակունի պարթևները մի միայն մի Արքայից—Արքայ ունէին և պատմութեան մէջ հակաթոռ չի նկատուած:

Հետևեալ տարին ասպետ Ադ. Պետրովիչը հրատարակելով իր Արշակունի դրամների ժողովածուն Վիեննայում, նա այդ դրամները վերագրեց Հայ—Արշակունի Վաղարշակին, Արշակին, Արտաշէսին և Արտաւազդին: Այս դրամները Արշակունի առաջին այս երեք թագաւորներին վերագրելու անչափ իրաւուք ունէր բազմաշխատ դրամագէտը: Նախ որ նրանք արքայի պատկերով

տիպով, քանդակագործութեամբ և ուրիշ մանրամասնութեամբ ոչնչով նման չէին Պարթևական Արքայից—Արքային՝ Միհրդատ Մեծին։ Նրանք կրելով Միհրդատի ժամանակակից թուական, լիովին տարբեր մի թագաւորի պատկեր էին կրում։ Ադ. Պետրովիչը չի կարողանում ևս հաշտուել այն մտքին, թէ Խորենացին որևէ դրական անանդութեան վրայ հիմնած չը լինի Միհրդատի եղբորը՝ Վաղարշակ Ա. Արշակունու Հայաստանի վրայ թագաւորելը։ Ինչպէս կարճ էր երևակայութեամբ մի օտար զինուորական Հայաստան մտցնել պատկանելի պատմագիրը, լուսթեան մատնելով ընդի թագաւորներին։ Միհրդատ Մեծի ժամանակակից միայն Արշակունի թագաւորը կարող է լինել Խորենացու յիշած Վաղարշակը, որից ջոկ ուրիշ Արշակունի թագակիր չի կարելի գտնել այդ շրջանում։

Հեղինակը այս եզրակացութեան հասել է դարձեալ այն պատճառներով, որ Հայ-Արշակունիներին վերագրւած բոլոր դրամները աջագէմն է քանդակուած, իսկ պարսիկ պարթևականներն՝ ձախագէմ։ Պարթևական պարսիկ դրամների շրջանակն է մարգարտաշարը, Հայկական՝ երիզածն, գլանածն և գունդ։ Պարսկ-դրամների վրայ արձանագրութիւնները անպատճառ պահպանած են սովորական դարձուածքները 7—8 տողից կազմւած, իսկ Հայկականը պարզ է—մեծ մասը թագաւորին Արշակի, կամ «Թագաւորին մեծի Արշակի» և կամ ամենաշատը «Թագաւորին մեծի Արշակի յունասիրի»։ Պարսիկ Արշակ թագաւորները կրում են ականջի օղբը, այն ինչ Հայկական թագաւորների դրամների վրայ երբէք չի նկատւած։

Պարսկական դրամների ետևը մինչև այսօր երբէք չի նկատւած Վահանը (Հիթակլէս), Դիմետրը (գուցէ և Աստղիկը), Ջևար և ուրիշ դիների ու գիցուհիների պատկերներ, այն ինչ Հայկական Ա. երեք թագաւորների դրամների վրայ պարսկական Արշակ Մեծի աղեղնաւոր պատկերը չկայ այլ, փոխարինւած է Սելևկեան և արևմտեան երկրների նման գիցուհիների պատկերներով։

Մանաւանդ այս դրամներն այնպիսի մենագիրներ ունին, որոնք երբէք տեսնուած չեն Պարս. Արշակունիների դրամների վրայ։ Սրանց վրայ կարելի է աւելացնել և այն պարագան, որ յայտնի դրամագէտ և կոմս Պրոկէշ Օստէնը (Compt Prokesh Ostent, mémoires de la Société Française de Numismatique etc. Paris. 1874—5.) ուսումնասիրելով այս դրամների զանազանութիւնները, հիմնական տարբերութիւնները և բաղդատելով Միհրդատ Մեծի դրամների հետ, հասել էր այն եզրակացութեան, որ Միհրդատի մահուանից յետոյ էլ այդ դրամները շարունակուել են։ Այս պա-

բազան գիտնական զբաժանվածներն ստիպել էին համոզուելու, որ այդ դրամները հեկել էին հաստատելու Մովսէս Խորենացու նկարագրած Վաղարշակ Ա. գոյութիւնը:

Այս բոլոր պարագաները ուսումնասիրելուց յետոյ, ամենից շատ մեզ հետաքրքրեց Վաղարշակին վերագրուած դրամների մենագրերը, որոնք, ինչպէս մեծ հատուկեամբ նկատել է Ա. Պետրովիչը, իրենց նմանը չունին որեւէ հարեան երկրների դրամների վրայ, թէ Ա. Պետրովիչի, թէ Բրիտիշ Մուզէի Վաղարշակին ընծայուած չորեքդրամների և դրամների վրայ աչքի են ընկնում մեր պատկեր թիւ 1, մենագիր 24, որի տառերը անդամահատելով, մենք գտնում ենք АРТЭ, որոնք կազմում են Հայաստանի մայրաքաղաքի—Արտաշատի տառերը: Եթէ այս մենագրերն վրայ լըրջութեամբ ուշադրութիւն դարձնենք, ինչպէս ամեն մի մենագիր գրուում է Փարիզի Ազգային մատենադարանի վարչի՝ E. Babelon-ի ուշադրութիւնը, քննենք նրա կազմը, տառերը և անշուշտ պիտի համոզուենք, որ այս մենագրով բացի Արտաշատ բառը, չի կարելի ուրիշ քաղաքի անուն կարգալ:

Զննարիտ է յոյները Արտաշատը գրում էին ΑΡΤΕΑΤ և ոչ ΑΡΤΑΣΑΤ, բայց եթէ նկատի առնենք, որ դրամը կտրւած է մի այնպիսի քաղաքում, որոնք առանց դժուարութեան Արտասատ կամ աւելի ճիշտ Արտաշատ կարող էին արտասանել, ոչ թէ յոյների նման Արտաքսատ, այն ժամանակ Յ և Տ տառի տարբերութիւնը կարող է չքանալ քննողի աչքում: Մանաւանդ որ մենագրերի ծածկագրերում այսպիսի դարտուղութիւնները ներելի է:

Դրամների Ա. երեսի քանդակագործութիւնը թէև նման է Միհրդատ մեծի և Նոյնիսկ Դիմեարոս II-ի երկրորդ թագաւորութեան շրջանում կտրել տուած դրամներին, բայց քանդակագործը կարող է նկատել, որ այդ դրամների վրայ բոլորովին այլ տիպար կայ: Համեմատեցէք Վաղարշակի մօրուսի ձևը Տրիբազի դրամների վրայ քանդակուած Վահագին մօրուսի հետ, քթի փոքա գրութեան ձևն ու կնճիռները, իրար հետ (տես պատկեր թիւ 8, նկար 1,) և շատ նմանութիւններ պիտի գտնէք, մանաւանդ ունքերի և ճակատների մէջ: Նոյնպէս եթէ համեմատենք Քսերքսէսի և Արգիսարէսի նկարների հետ (տես պատկեր թիւ 23—24 նկար 1 և 2.) մենք կը հասնենք այն եզրակացութեան, որ նրանք իրար հետ մեծ յարակցութիւն ունին:

Մանաւանդ մեծ նմանութիւն կայ չորեքդրամի Բ. երեսի Վահագնի պատկերների, դիրքի, ձևի, Տրիբազի դրամների վրայ գրտնուած դրամների Վահագնի բռնած դիրքի մէջ, Դրամների Բ. երեսին զահոյքի նստած Արամազդի պատկերը, աջում աստան, ձա-

խում բազէն թէևն նմանութիւն ունի ժամանակակից Սելեկեան դրամներէ վրայ քանդակուած պատկերներին, բայց այնպիսի առանձնայատկութիւններ ունեն, որ իսկոյն աչքի են ընկնում իրենց մենագրերով, որ լիովին զանազանուած է նրանցից:

Վաղարշակի վերագրուած դրամներից մի քանիսը չորեքդրամեանի մենագիրն ունին, մի քանիսը մեր պատկեր թիւ 1-ի 26 մենագիրն են կրում, որը դարձեալ ΑΡΤΣ տառերից է կազմուած, թէև նախորդից բոլորովին տարբեր ձևով:

Գտն. թիւ 40

Վաղարշակ

Վաղարշակ Ա. հանրածանօթ չորեքդրամի Ա. երեսին Վաղարշակի դէմքն է, Արշակունի թագաւորների նման սանրըւած բոլորչի մագերով, որոնք շրջապատում է վարսակալ եռաձող երկդը, որի ծայրերը ապառօշի նման վայր են կախուած ետևից մինչև թիկունքը: Թագաւորի անդրին երևում է մինչև ուսերը, որոնց վրայ օձիքն ու մանեակը գեղեցիկ կերպով դուրս են բերուած: Դէմքը նայում է աջ կողմը, ընչացքը չափաւոր, մօրուար կարճ, թաւ և վայելուչ դարսուածքով: Բաց աչքերը կենդանի և վեհ հայեացք ունին, քիթն ուղիղ, ողորկ և ուղղանկիւն դարձուածքով: Դրամի շրջանակն է երիզաձև, գլանաձև երկար և զնդաձև շարքով:

Բ. երեսը Վահագնը կանգնած է, նայում է դէպի ձախ, բաց գլխին կոխն մագերով, անմօրուս, ուղղաձիկ հասակով, չղուտ մկաններով, որոնք ամբողջ մարմնի խաղերն ու մասերը ցոյց են տալիս զննողին: Մարմինն ուղղադէմ է և երևում է ինչպէս մերկ կուրծքն ու փորը, նոյնպէս շագորհներն ու սրունքները: Աջ ձեռքում բռնած է գինու կօշը, ձախում լախար, նոյն թիկն առիւծի մորթը, և աղեղը: Աջ ոտքը հաստատ գետին դրած, ձախի մատներն են գետին: Արձանագրութիւնն է. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΥ. Վահագնի ոտքերի տակ ΓΟΡ=173 Սե-

լևկեան թուականը, 140—139 Ք. ծ. ա.: Մենագիրն է պատկեր
թիւ 1—նկ. 24, որը կարդում ենք ΑΡΤΣ Արտաշատ:

Վահագնի այս ձեռք պատկերը կարելի է տեսնել Տիգրանի
թագաւորութեան սկզբնական շրջանում կտրել տուած մի դրամի
վրայ, ուր Տիգրանը դեռ չէր խրախուսուած իր անուամբ դրամներ
կտրել, այլ Արտաշատի դրամատանը հին ատվորութեան համաձայն
կտրուած է ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΣΑΚΟΥ ΦΙΛΕΑΔΗΝΟΥ. Վահագնի պատ-
կերի ձեռն ու արձանագրութիւնը Տիգրանին կապում է Արշակունի
Վաղարշակի, Արշակի և Արտաշէսի հետ:

2. *Չորեքդրամ*. Բրիտանական թանգարանում կայ միևնոյն
դրամը, միևնոյն նկարներով և արձանագրով. ΔΟΡ—174 թ. (137
Ք. ծ. ա.): Մենագիրը փշաջած է:

Գառ. թիւ 41

Վաղարշակ

3. *Չորեքդրամ*. Բրիտանական թանգարանում կայ միևնոյն
դրամը, միևնոյն պատկերով, ետևի նկարով և արձանագրութեամբ,
միայն թուական չուրի և մենագիրը պատկեր թիւ 1, նկար 26 է,
որը կարդում ենք ΑΡΤΣ Արտաշատ:

Գառ. թիւ 42

Վաղարշակ

5) *Չորեքդրամ*. Ս. Գետերբուրգի էրմիտաժի թանգա-
րանում կայ միևնոյն դրամը, միևնոյն արձանագրութեամբ և
պատկերով, միայն մենագիրն է պատկեր թիւ 1. նկար 25. այս

մենագիրը կարելի է կարդալ $\Theta E \Upsilon$. Թէոս, որը կարելի է տեսնել Տիգրանի դրամների վրայ, քիչ տարբեր և բարդ կազմով:

6.) Դրամ. Նախորդ չորեքդրամի մի փոքրիկ օրինակը կայ, նոյն փոքրիկ թանգարանը:

Ա. Երեսը միևնոյն պատկերով, ինչ որ էր չորեքդրամեաների վրայ անփոփոխ:

Բ. Երեսին վահագնի փոխարէն Արամազդը նստած է զահին, աջ ձեռին բազէ, ձախը յենած է աստային: Գլուխը բաց, մերկ մարմնով, կիսից վայր մի թափանցիկ շղարշի մէջ է փաթթուած, սրունքներն ու ազդրները երևում են շղարշի միջից: Ձախ կողմը պատկեր 1. նկար թիւ 24— $\text{APT}\Sigma$. Արտաշատ մենագիրը, առանց թուակնի:

Գառ. թիւ 43

Գառ. թիւ 44

Վաղարշակ

7. Դրամ. Միևնոյն դրամը և երկու կողմը միևնոյն պատկերը, միայն մենագիրը զահոյքի տակն է, պատ. թիւ 1., նկար 24 մենագիրը:

8. Դրամ. Միևնոյն դրամը, միայն մենագիրը ձախ կողքին, իսկ աթոռի տակ $\Gamma O P=173$. (140 Ք. ծ. ա.):

9. Դրամ. Միևնոյն դրամը, միայն առանց մենագրի և զահի տակ $\Delta O P=164$ թ.:

10.) Դրամ. Վաղարշակի արծաթ դրամների մէջ մի տիպ կայ, որը անսովոր է նրա դրամներին: Ա. երեսը Վաղարշակի պատկերն է ճիշտ այնպէս, ինչպէս տեսանք Նախորդ չորեքդրամների և դրամների վրայ:

Բ. Երեսը նստած է Արշակ Մեծ Պարթևը ճիշտ այն դրու-

թեամբ, ինչպէս որ նկատելի է սովորական դրամների վրայ: Արշակը նստած է պոռտաքարի, հագնուած և զինուած է պարթևական տարադով աղեղնաւոր, երեսը դէպի աջ:

Այս դրամի արձանագրութիւնն է. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ. Ոչ թիւ ունի, ո՛չ էլ մենագիր:

11.) Դրամ. Երկրորդ օրինակի տարբերութիւնը նախորդից այն է, որ գրութիւնը երեքի է բաժանուած, Արշակի ետևը ΒΑΣΙΛΕΩΣ, գլխին ΜΕΓΑΛΟΥ և առաջը ΑΡΣΑΚΟΥ.

Այս երկու դրամները զալիս են հաստատելու դրամագէտների կարծիքները: Վաղարշակն անշուշտ այս դրամները կտրել է տուած ճանապարհին, Հայաստան հասնելուց առաջ, ինչպէս սովորութիւն էր պարսիկների մէջ զօրքին վարձատրելու համար բանակում գերամ կտրել, և կամ Հայաստան հասնելիս անմիջապէս դրոշմուած են: Բայց երբ նա հաստատուեց երկրում, իր անկախութիւնը ձեռք բերեց, այլ ևս Արտաշատի փողերանոցի վարպետները դուրս վանեցին պարթևական նկարները Հայկական դրամներից: Մանաւանդ որ պարթևները չըկարողացան երկար ժամանակ իրենց ձեռքը պահել Հայաստանը և Վաղարշակը հիմնեց անկախ միացեալ Թագաւորութիւն Մեծ և Փոքր Արմենիայի:

12.) Դրամ. Ս. Պետերբուրգի Էրմիտաժի միւզէի վարչի Марковъ-ի 1892 թ. հրատարակած Պրոկէշ Օստէնի դրամների յաւելուածի մէջ կայ մի արծաթ դրամ, յար և նման վերջին երկու դրամին, որոնց վրայ կայ պատկեր թիւ 2—նկար 32, որը կտրելի է կարգաւ. ΘΕΥ—Աստուծոյ:

Պատ. թիւ 45

Արշակունի հիմնադիր Արշակի և որդու Տրդատ Ա.ի դրամների վրայ նկատելի է այս տիտղոսը, թէոս. (աստուծոյ, կամ — թէոս: Արշակունիները այս անունով, որպէս Աստուածային յայտնութիւն, անմիջական հնազանդութիւն պահանջեցին բոլոր պարսիկներից և այդպիսի դերք ձեռք բերելով, ժողովրդին այնպիսի հլու հպատակութիւնը վաստկեցին, որ ազատեցին Արիների աշխարհը Սելեկեանների լծից, որի տակ ճնշուած էր ամբողջ Պարսկաստանը:

13.) Դրամ. Պրոկէշ Օստէնի Արշակունի դրամների շարքին կայ մի ուրիշ դրամ, որը նման է բոլորովին նախորդներին, միայն

ունի պատ. 2, նկար 33 մենագիրը, որը կարելի է կարդալ. ՅԵՂ Աստուծոյ, Միկնոյն ձևն է, ինչ որ էր նախորդ դրամի վրայ, քիչ փոխուած, որը կատարուում էր միշտ քանդակագործների ձեռքով, քանի որ նրանք չէին սիրում միօրինակութիւն: Վաղարշակը արեւելքից որպէս աստուածային յայտնութիւն է գալիս դէպի արեւմուտք, որպէս զի անմիջապէս հպատակեցնէ հայերին և յաջողացնում է շատ մեծ հմտութեամբ:

Պատ. Թիւ 46

Պատ. Թիւ 47

Վաղարշակ

14.) Լուամայ (obole). արծաթ. Վաղարշակի դրամների շարքին կան արծաթ լուամներ (մի վեցերորդ դրամ), որոնց Ա. Երեսին շատ գեղեցիկ կերպով կարելի է տեսնել Թաղաւորի պատկերը, երիզաւոր շրջանակով: Պատկերը այն է, ինչ որ նկարագրեցինք չորեքդրամի վրայ:

Բ. Երեսին. Մի գլուխ, վեղարած և գտակով, որի միջից երևում է մի ընչացքով, մօրուսով դէմք: Այս գլուխը կարելի է նմանեցնել Միհրդատ Մեծին, կամ մի ուրիշին, ինչպէս ենթադրում է Wroth-ը: Բայց հետաքրքրականն այն է, որ վեղարը կարելի է նմանեցնել Զարհի, Մորփիւղիկէսի, Քսերքսէսի խոյրերին: Իսկ վզկալն ու ականջկալը շարունակուում է Տիգրան Մեծի և յաջորդների Թագերին կցուած վզկալ-ականջկալներով:

Պղնձի դրամներ

15.) Չորեքփող. Վաղարշակի պղինձների մէջ աւելի գեղեցիկ պատկերներ կան, քան թէ արծաթների վրայ: Քանդակագործութեան կատարելատիպեր կան այս պղինձների մէջ, այնպէս որ կարող են ընդօրինակութեամբ հրաշալի օրինակ դառնալ:

Ա. Երեսին վրայ Վաղարշակի պատկերը գրեթէ նոյն ձևով է, ինչ որ տեսանք չորեքդրամների վրայ:

Բ. Երեսին. Երկու ձիաւորներ, զիւսկուրնեա (քօլոդա-

ւոր) գտակներով սրարշաւ գնում են դէպի աջ: Ձիերի առաջի
տաքերը օդի մէջ են և կարծես թռչում են, ձիաւորները կպած
են և սլանում: Ձիաւորների գլխին ΒΑΣΙΛΕΥΣ և տակը ΑΡΣΑΚΟΥ:

Գառ. թիւ 48

Վաղարշակ

16 Չորեքփող Ա. Երեսի պատկերը նման է նախորդը դը-
րամին:

Բ. Երեսին. փիղ, կնճիթը մեկնած, գեղեցիկ քանդա-
կագործութեամբ, որը յիշեցնում է Սելևկ. Անտիոքոս մեծի չո-
րեք դրամների վրայ քանդակւած փղերին: Փղի գլխին ΒΑΣΙ-
ΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ և տակը ΑΡΣΑΚΟΥ:

Գառ. թիւ 49

Վաղարշակ

17 Երեքփող Ա. Երեսը նման է նախորդներին, նոյն շրջանա-
կով:

Բ. Երեսին բաղդը զոյգ ձի կառքով գնում է դէպի աջ: Սքան-

չեղի քանդակագործութիւն, բայց ցաւալի է որ երեքփողը մաշւած է և հազիւ նշմարուում է պատկերը: Ճակատին արձանագրւած է ΒΑΣΙΛΕΩΣ և տակը ΑΡΣΑΚΟΥ:

Գաւ. թիւ 50

18. Երկփող Ա. Երեսը նախորդ դրամների տիպին է անփոփոխ:

Բ. Երեսին. Ձիու գլուխ, դէպի աջ, սանձւած: Արձանագրութիւնն է. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΛΛΟΥ:

19. Երկփող Ա. Երեսը Վաղարշակի պատկերը նոյն դիրքով ինչպէս տեսանք նախորդ դրամների երեսներին:

Բ. Երեսին խաղողի ողկոյդ, նման Տրիֆազի ողկոյդաւոր դրամներին, որոնք տեսանք երես 222: Այս դրամը կապոււմ է Արտաշատի փողերանոցի քանդակակազմութիւնը

թիւնը 250 տարի առաջ կտրւած այն դրամների հետ, որոնք մենք վերագրեցինք Փռքը-Հայքին: Եթէ խաղողի ողկոյդից կազմած խորհրդանիշը վաղուցւան սովորութիւն չը լինէր, հազիւ թէ մենք Վաղարշակ Արշակունի Թագաւորի դրամի վրայ տեսնէինք այս ողկոյդը:

Գաւ. թիւ 51

Գարթեական, Սիւլեկեան Թագաւորներից և ոչ մէկի դրամի վրայ չի գտնուում խաղողի ողկոյդի նշանը, քանի որ նրանցից ոչ մէկը չէր կարող պարծել այնպիսի խաղողով, ինչպիսին ունէր, թէ Մուրադի ափերը Մոփի հրկիբը, Փռքը-Արմենիա և թէ մանաւանդ Արաքսի ափերը, որոնք յայտնի էին ոչ միայն Հերոդոտի, Քսէնոփոնի և Ստրաբոնի ժամանակներից, այլ նրանցից էլ հազար տարի առաջ: Այս պարագաներն են, որ մեզ ստիպեցին ենթադրելու, թէ Սոլիին նուիրուած դրամները ոչ թէ

Պոմպեյացի Մոլին պիտի վերագրել, այլ Եփրատի ափերում պիտի որոնել նրա տեղը։ Արձանագիրն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ Թագաւորի Մեծի Արշակի։

20 Փող Ա. Երեսը նման է նախորդներին և բաւականին լաւ պահւած։

Բ. Երեսը Մեղու, որը նոյնպէս երկրի բերքի արտայայտութեան խորհրդանիշն է։

Հայաստանի մեղրի առասպելական նկարագիրը (Հերոդոտ, Մտրարոն) պիտի ստիպէր փողերանոցի քանդակագործներին մեղուն ևս մտցնել դրամահատական խորհրդանիշների շարքը։ Արձանագիրն ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ։

21. Փող Ա. Երեսը նախնթաց դրամների նման։

Բ. Երեսը Մի Թագաւորի գլուխ, մօրուսաւոր և վեղարան և խոյրով։ Արձանագրութիւնը միևնոյնն է։

22 Փող. Աղ. Պետրովիչն ունի մի լումայ, Ա. Երեսը նման է նախնթաց պղնձներին։

Բ. Երեսին փղի գլուխը վերցուած ժանիքներով և կնճիթով։ Արձանագրութիւնը միևնոյնն է։

23. Փող. Միևնոյն դրամը և արձանագրութիւնը երկու երեսին, միայն խորհրդանիշն է փղի ժանիք։

Պատ. Թիւ 52

Պատ. Թիւ 53

24. փող Ա. Պետրովիչի մօտ կայ մի լումայ, որի առաջին երեսը յար և նման է մեր Թիւ 21 դրամին։

Բ. Երեսը նոյնպէս նման է այդ դրամին միայն մի նազիր ունի, որը չի կարողացած մինչև օրս տեսնուողներ Թիւ 254.34

25. փող. Իմ ժողովածուի պղնձների մէջ կայ մի փող Ա. Երեսը. նման է նախորդներին. լաւ պահւած է։

Բ. Երեսին. փիղը գլուխ է դէպի աջ, որի վերին մասում

կամարածն զրւած է ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΜΕΤΑΛΟΥ և ոտքի տակ ΑΡ-ΣΑΕΟΥ և մի մենագիր որ անվերժանելի է: Տես տախտակ 2, պատկեր թիւ 35:

26.) Փող. Դարձեալ իմ ժողովածուից, որի Ա. երեսը նման է նախորդներին:

Բ. Երեսին. Յաղթութիւնը ձեռքին պահել, գնում է դէպի աջ. Շատ մաշուած է և տառերը չեն նշմարուում:

ԱՐՉԱԿ Ա.

1.) Չորեքդրամ. Արշակի դրամներն այնքան բազմազան չեն, ինչպէս էին Վաղարշակի դրամները: Բայց գեղարուեստական տեսակէտով նրանից յետ չեն մնալ:

Գաւ. թիւ 36

Արշակ

Փրիսպատ պարսկ.

Արշակ

Արշակի ա. չորեքդրամեան Ա. Երեսին նրա անդրին նոյն ձևն ունի, ինչ որ նկարագրեցինք Վաղարշակ Ա.-ի առթիւ Աջադէմ, բոլորակ սանրուած մագերով, եռաշերտ երիզով, որոնց ծայրերը ապառաջանման վայր են ձգուած, թիկունքին, քառաշար մանեակ, որի ծայրին նկատելի է ձիու գլուխը: Մօրուսն ու ընչացքը հօրը տիպարի ձևն ունի, բայց աւելի երիտասարդ: Թիկնոցի օձիքի և ուսերի զարդերը նման են Միհրդատ Մեծի թիկնոցին: Ականջին օղ է նշմարուում, որ հազուադէպ է Հայկական դրամների վրայ: Շրջանակը երիզածն և զոյգ գնդիկներով ընդհատուած:

Բ. Նրեսին. Ոսկիամայրը նստած աթոռի, աջ ձեռքին ունի յաղթութեան հրեշտակը, որ պսակում է Ոսկիամօր գլուխը, ձախով բռնած է առատութեան եղջիւրը: Ոսկիամայրը հագուած է բէհէզի կտորներ, որի ձալքերը ցրուած են աթոռի շուրջը: Գահի ոտքերի զարդերն են յուշկապարիկներ, որոնք բռնած են Ոսկիամօր աթոռը իրենց գլխի վրայ: Ոսկիամօր աջ թևին տակ արձանագրուած է ΘΕ, որն անշուշտ Վաղարշակի և Տիգրան Մեծի դրամների ΘΕΥ կամ ΘΕΟΦΙΛΟΣ — Թէոփիլոս (աստուածասէրն) բառն է: Արձանագրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΣΑΚΟΥ:

Ոսկիամօր աթոռի յատակը կայ ΗΠΡ — 187 Սելևկեան թուկանը, իսկ Արշակի արձանագրութեան մօտ, ձախ կողմը մենագիր պատկեր թիւ 1, նկար 16:

Մենագիրը ցոյց է տալիս, որ փողերանոցում քանդակագործներու միտքը չէր դադարել գործելուց, ամեն արքայի և ամեն դրամի համար նորանոր մենագրեր և նորանոր կաղապարներ էին պատրաստում: Այս մենագիրը անգամահատել կարելի է հետևեալ ΑΡΤΞ կամ ΑΡΤΣ տառերով, որոնք դարձեալ Արտաշատն են յիշեցնում:

Գտն. թիւ 55

Գտն. թիւ 55

Արշակ

Այս չորեքդրամը Ա. Պետրովիչին է, որ պատկերը ներկայացրել ենք վերևը:

2.) Չորեքդրամ. Միևնոյն չորեքդրամեանի մի ուրիշ օրինակը կայ Բրիտանական Թանգարանում, երկու կողմն էլ հաւասարապէս, առանց որևէ տարբերութեան, միայն թէ ΘΕ մենագիրը չունի:

3.) Չորեքդրամ. Միկնոյն չորեքդրամեանի մի ուրիշ օրինակը կայ Բերլինի Թանգարանում, միանման երկու երեսով վերեւ նշանակուած դրամներին, որի տարբերութիւնը մի միայն երկու մենագիրն է, տես պատկեր թիւ 1, նկար 13 և 17, որոնք անգամահատելով, կարելի է կարգաւ АРТ և АРТЭ տառերը, որ պարզ Արտաշատն է ծածկագրով: Տարեթիւ չունի:

Պղինձ

4.) Փող. Ա. Երեսին, Արշակի անդրին նման է, վերեւ չորեքդրամին:

Բ. Երեսին. Սաղաւարտ, լախտ, վահան, այն դէնքերը, որոնցով զարդարուած էր ռազմիկը յաղթանակելու զնալիս: Արձագրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΤΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ:

Ա. Պետրովիչի ժողովածուին է պատկանում:

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա.

1.) Չորեքդրամ. Բրիտանական մուզէի Արշակունի դրամները, W. Wroth-ի հրատարակութեան տախտակ V—թիւ 9—10 դրամները, որը վերագրել է պարսկական Հրահատ Բ. կնոջն Հիմերուին: Բայց այդ դրամները բնաւ առնչութիւն չունին Հրա-

Գտ. թիւ 56

Արտաշէս

հատ Բ.-ի շրջանի հետ, այնպէս որ դրանք պարզապէս պիտի վերագրել Արտաշէս Ա. Թագաւորին: Այս եզրակացութիւնը Ա. Պետրովիչինն է, բայց նկարների զննութեամբ կարելի է հասնել այն եզրակացութեան, որ նրանք Արտաշատի փողերանոցի քանդակիչների գործերի շարունակութիւններն են կազմում:

Ա. Երեսր. Արտաշէսի պատկերը, առանց ընչացքի, շատ թեթեւ մօրուսով, քառաշար մանեակով, երիտասարդ հասակով, մազերի սանրուածքը Վաղարշակի և Արտաշէսի դրամների նման: Շրջանակը նախորդ դրամներից տարբերութիւն չունի:

Բ. Երեսր. Ոսկիամայրը նստած է աթոռի, որին իրենց գլխին են պահում յուշկապարիկները, բէհէզի շորեր, որոնք իրենց ծալքերով զարդարում են սրունքներն ու աթոռը: Աջում յաղթականը որ պսակում է Ոսկիամօր գլուխը, ձախում առատութեան եղջիրը: Արձանագրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΣΑΚΟΥ աջ կողմը և ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ ΦΙΛΕΛΛΑΝΟΥΣ ձախ կողմը:

Մենագիրն է ΤΥ և տես պատկեր թիւ 2, նկար թիւ 36: Այս մենագիրը կարելի է անդամահատել և ստանալ հետեւի տառերը. ΑΡΤΣ Արտաշատ: ΤΥ—Տիւր. գուցէ դիցամօր Տիւրի անունն է:

պատ. թիւ 37

Արտաշէս Ա.

2.) Զորեղդրամ. Բերլինի Թանգարանում կայ մի չորեքդրամեան, որի Ա. Երեսրի պատկերը անչափ նման է վերև նկարագրուած չորեքդրամին, քիչ աւելի տարիքով, ածելած ընչացքով և կզակով, փոքր մօրուս ականջակողմերին: Գլխի սանրուածքը, ապառօշը, շրջանակը և ձեւը տարբերութիւն չունին նախորդից:

Բ. Երեսրի. Պորտաքարի վրայ նստած է Ապօջօնը, մերկամարմին, աղեղ նետը զետին է յենած ձախ ձեռքով, իսկ աջում բռնած է մատիտ, որը դրուած է Արշակի անուան տառերի մէջ: Արձանագիրն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΣΑΚΟΥ Թագաւորին Արշակի: Ձախ կողմն ունի մենագիր պատկեր թիւ 2, նկար. 33 որն անդամահատելով կարելի է գտնել—ΑΡΤΣ և ΘΕ որոնք հնարաւոր է միայն Արտաշատ և Թէոս կարգաւ, որով այս դրամն էլ կապուած է Վաղարշակ ա. և Տիգրան Մեծի դրամների հետ:

Այս դրամը Wroth-ը համարում է Պարթև Պարս. Հրահատը-ին, բայց ոչ միայն ընդհանուր գծերը, այլ արձանագրութիւ-

նը, մենագիրը, ընչացքի և կզակամօրուսի բացակայութիւնը լիովին հակառակ է Հրահատի դրամներին: Մանաւանդ որ վերջին հետազօտութիւններով դրականապէս հաստատուած են Հրահատ Բ.-ի դրամները, որոնց *հի մի նմանութիւն չունի այս դրամը*: Այս դրամի վրայ կայ երկրորդ մենագիր, կամ երկու տառ, որոնք Wroth-ը համարում է BA կամ BΔ. դուցէ Bαβλσωσ Αρμενωσ թագաւոր հայոց:

3.) Դրամ. Բրիտ. Թանգ. պարթ. դրամների շարքին է դասել Wroth-ը այս թագաւորին վերաբերեալ մի դրամ, որի պատկերը նոյնն է, ինչ որ թիւ 1, վերեւ նկարագրած չորեքդրամեանը:

Ա. Երեսին. Անդրին է Արտաշէսի ամբողջ կազմով և տիպաբով նման չորեքդրամին, առանց որեւէ փոփոխութեան:

Բ. Երեսին. Անահիտի պատկերն է ամբողջ հասակով կանգնած, երեսը դէպի ձախ, վերնազգեստով, զօտին մէջքին ամբարացած և մինչև ոտքերը ծածկուած քղանցքով, որի ծալքերն անգամ սքանչելի քանդակագործութեամբ դուրս է բերուած: Անահիտի աջ ձեռքին մի պսակ որը $\frac{\text{ΑΡΣΑΚΟΥ}}{\text{ΝΙ ΚΗΦΟΡΟ}}$ բառի միջոցից դուրս է անցել, իսկ ձախում արմաւենու մի մեծ ձիւղ, որի ծայրը ծածկում է արձանագրութեան բառերը, (Թագաւորի, մեծի, Արշակի և Յաղթողի):

Այս դրամի վրայի Անահիտի և Զարհի դրամի Անահիտի պատկերների մէջ մեծ համանմանութիւն կայ, որով *հի միայն այս պատկերը անկասկած կարելի է Անահիտին համարել*, այլ այս դրամով Նախարչակունի թագաւորների դրամները կապել վերջինների հետ:

Դրամի տակ գտնուած մենագիրը, որ թէ Wroth-ը և Պետրովիչը պատկեր թիւ 1, նկար 18 են համարում, մենք կարծում ենք, որ մասամբ երկուսն էլ սխալւում են, այլ մենագիրը ինչպէս ցոյց է տալիս բնագիրը, պատկեր թիւ 2, նկար 34, որը Արտաքսատի անունն է:

Դրամի վրայ կայ մի ուրիշ մենագիր, կամ տառ—ձախ կողմը, Յ տեւ պատկեր թիւ 2, նկար. 36:

4. Դրամ. Մի ուրիշ բոլորովին նման օրինակը կայ սոյն դրամի Բերլինի Թանգարանում: Պրօֆէշ Օստէնը ΠΘΡ=189 Սել. թըւականն է կարդում, որը համապատասխանում է 123 Գ. ծ. առ. Թուականին: Այդ թուականին թագաւորում էր Արտաշէսը:

5.) Դրամ. Մի ուրիշ դրամ ունի Պետրովիչը, որը շատ նշման է այս դրամներին, միայն հի կրկնորդ պատկերի թիւ 2, նկար 36 մենագիրն ունի և ոչ էլ թուական:

—
Պրիմո

6.) Փող. Ա. Պետրովիչի գրքի մէջ երևում է մի պղինձ, որը Ա. Նրեսինն ունի Արտաշէս Ա.-ի դէմքը, նման նախորդներին:

Բ. Նրեսին. Մի փիղ դէպի ձախ գնալիս: Այնքան մաշուած է, որ ոչ միայն տառերը չեն երևում, այլ փղի պատկերն էլ շատ խաւար է:

—
ԱՐՏԱՎԱԶԴ

Զորեցորդամ. Արտաշէսի մահից յետոյ գահակալական խռովութիւններ է առաջ գալիս, ուր Տիգրան Մեծը զինուոյժով ընկճում է Յուստինոսի ակնարկած Արտաւազդ թագաւորին: Այս Արտաւազդի անուան մի շորեցորդամ կայ Բրիտ. Թանգ. Արշակունի դրամների շարքին, Wroth-ի հրատարակութեան (երես 10 թիւ 29, տախտակ III, թիւ 1.) մէջ:

Գաւ. թիւ 88

Արտաւազդ.

Այս դրամը վերագրում են դրամագիտական աշխարհում Արտաւազդին, որը թէև կարճատև թագաւորեց, բայց իր պատկերն անմահացուց սոյն դրամով:

Ա. Նրեսին. Արտաւազդի պատկերը կարճ ճակատով, բոլորշի սանրած մազերով, որի մի մասը ծածկում է վզկալի նման ծոծրակը, երկար մորուսը և ընչացքը, եռաշար երիզաւոր վարսակալը և ծայրերը ապառօջաձև կախուածքը բոլորովին տարբերում

է Արշակունի նախորդների գրամներէց: Շրջանակը երիզաձև գըլանակ—գնդիկներն են, որոնք հազիւ նշմարւում են:

Բ. Նրեսին. Ոսկիամայրն է բազմաթ թռռի, հիշտ Արշակ Ա.-ի գրամի նման, աջին յաղթանակը, որ գլուխն է պսակում, ձախում առատութեան եղջիւրը: Աթռռի տակ յուշկապարիկներ, որ կրում են նստարանը:

Արձանագրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΣΑΚΟΥ Թագաւորին Արշակի: Ափսոս, անչափ մաշուած է, տառեր, մենագիր, գուցէ թուականը բոլորն էլ սրբուել են:

Այս Արտաւազդին ընկճելու համար ժամանակակից Միհրդատ Բ Պարթև Արշակունի Թագաւորն օգնել է Տիգրան Մեծին:

հիշտ